

A stylized black and white graphic of a globe, showing the continents of Europe and Africa. The globe is partially obscured by the text 'STUDIA GEOHISTORICA'.

STUDIA
GEOHISTORICA

NR 05|2017 ROCZNIK HISTORYCZNO-GEOGRAFICZNY

STUDIA GEOHISTORICA. Rocznik historyczno-geograficzny

Redakcja

Bogumił Szady (redaktor naczelny), Beata Konopska,
Tomasz Panecki, Mateusz Zawadzki, Tomasz Związek (sekretarz redakcji)

Redakcja działu Atlas Fontium

Arkadiusz Borek, Marek Stoń

Redakcja językowa i korekta

Konrad Byzdra

Tłumaczenia

Hanna Grygielska-Michalak, Julia Szotysek, Paweł Kucypera, Karolina Frank, autorzy

Rada Naukowa

Zdzisław Budzyński (Rzeszów), Andrzej Janeczek (Warszawa), Tomasz Jurek (Poznań),
Keith Lilley (Belfast/Wielka Brytania), Andrew Pernal (Brandon/Kanada), Tadeusz Siwek (Ostrawa/Czechy),
Rostysław Sossa (Kijów/Ukraina), Grzegorz Strauchold (Wrocław), Robert Šimůnek (Praga/Czechy)

Recenzenci tomu 5

Katarzyna Błachowska, Hennadij Boriak, Jarosław Centek, Robert Ištók, Andrzej Janowski, Tomasz Jaszczóft,
Jolanta Korycka-Skorupa, Elżbieta Kowalczyk-Heyman, Jerzy Łojko, Henryk Olszar, Marta Piber-Zbieranowska,
Zbigniew Podgórski, Małgorzata Rutkiewicz-Hanczewska, Marek Sobczyński, Izabela Sołjan, Michał Targowski,
Michał Zwierzykowski

Redakcja map

Tomasz Panecki, autorzy

Adres Redakcji

Zakład Atlasu Historycznego
Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk
Rynek Starego Miasta 29/31
00-272 Warszawa

Strona internetowa

studiageohistorica.pl
Wersja drukowana (papierowa) jest wersją pierwotną rocznika Studia Geohistorica

Współwydawcy rocznika

Polskie Towarzystwo Historyczne, Instytut Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II
Rocznik wydawany pod patronatem Komisji Geografii Historycznej przy Polskim Towarzystwie Historycznym
Projekt okładki: Jacek Młodożeniec

Ilustracja na okładce: fragment *Mapy topograficznej wojskowej i statystycznej części Wielkopolski [...]*,
skala: ok. 1:75 000, 1807–1812, Archiwum Państwowe w Poznaniu (sygn. M.w.36), Biblioteka Raczyńskich
w Poznaniu (sygn. M II 797)

Skład i łamanie: Konrad Byzdra

© Copyright by PTH & KUL

ISSN 2300-2875

Nakład 130 egz.

Warszawa 2017

Spis treści • Contents

Tradycje geografii historycznej • Traditions of historical geography

Stanisław Arnold

Geografia historyczna, jej zadania i metody (Wstęp)

(uwagi wstępne: Tomasz Siewierski, opracowanie: Marcin Morawiec) 7

Jan Śniadecki

O Mappie Krajowej

(uwagi wstępne: Beata Konopska, opracowanie: Michał Bąk, Beata Konopska) 20

Artykuły • Articles and theses

Tomasz Związek, Tomasz Panecki

Osadnictwo ołęderskie w badaniach nad rekonstrukcją szesnastowiecznego zalesienia
na przykładzie okolic Nowego Tomysła

The Usage of 18th c. Dutch-type Settlement in the Context of Afforestation Reconstruction

for Early Modern Times on the Example of Nowy Tomysł Vicinities 29

Kamil Nieścioruk

Z problematyki kartograficznej wizualizacji danych historycznych
na przykładzie zachodniogalicyskich cmentarzy wojennych

Cartographic Visualisation of Historical Data

on the Example of the Western Galicia War Cemeteries 63

Zbigniew Babik

W obronie kartografii. Polemika wokół lokalizacji i identyfikacji jezior luboskich

In Defense of Cartography. A Polemic over Localization and Identification of Lubosz Lakes 79

Alexey A. Frolov

Creating Large-Scale Historical Maps in Russian Historiography (20th–21st Centuries).

Methodical Approaches

Tworzenie wielkoskalowych map historycznych w rosyjskiej historiografii XX i XXI w.

Aspekty metodyczne 94

Ewelina Siemianowska

O przewłokach raz jeszcze

Once more on the Subject of Portages 115

Henryk Rutkowski

Granica mazowiecko-litewska między Wizną a Grodnem z 1358 r.

The Mazovian-Lithuanian Border between Wizna and Grodno from 1358 140

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Średniowieczne i wczesnonowoczesne młyny ziemi liwskiej (Młyny na Czerwonce)
Medieval and Early Modern Times Mills of the Liw Area (Mills on the River Czerwonka) 156

Agata Mirek

Female Orders and Congregations in Poland in the 19th and 20th Centuries
Zakony żeńskie na ziemiach polskich w XIX i XX wieku 176

Piotr Eberhardt

Polskie Imperium Słowiańskie według map Stanisława Wendekera z 1939 r.
i Konfederacji Narodu z 1941 r.
The Polish Slavonic Empire according to the Maps of Stanisław Wendeker of 1939
and the Confederation of the Nation of 1941 190

Atlas Fontium

Atlas Fontium
(Marek Stoń) 201

Ewa Kobylińska

Admisje notarialne w diecezji płockiej u schyłku średniowiecza
Admissions of Notaries Public in the Diocese of Płock in the Late Middle Ages 204

Recenzje i omówienia • Reviews and discussions

O rzece i wodzie w życiu codziennym człowieka średniowiecza, red. S. Moździoch, K. Chrzan,
Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku
i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2015 (Spotkania Bytomskie VIII)
(Rafał Kubicki) 223

Urszula Sowina: Water, Towns and People. Polish Lands against a European Background
until the Mid-16th Century, Frankfurt am Main 2016
(Katalin Szende) 226

Archeologie a letecké laserové skenování krajiny / Archaeology and Airborne Laser Scanning
of the Landscape, ed. M. Gojda, J. John i in., Plzeň 2013
(Grzegorz Szalast) 234

Joanna Plit: Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany, Instytut Geografii i Przestrzennego
Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego PAN, Warszawa 2016 (Prace Geograficzne, 253)
(Jan A. Wendt) 240

Edward Brooke-Hitching: The Phantom Atlas. The Greatest Myths, Lies and Blunders on Maps,
SIMON & Schuster, London i in. 2016
(Lucyna Szaniawska) 243

Słownik wsi śląskich w średniowieczu, vol. 1: Powiat lubiński, red. Dominik Nowakowski, authors: Dagmara Adamska, Agnieszka Latocha, Dominik Nowakowski, Aleksander Paroń, Marcin Siehankiewicz, Robert Sikorski, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Ośrodek Badań nad Kulturą Późnego Antyku i Wczesnego Średniowiecza, Wrocław 2014
(Joachim Stephan) 249

Bożena Degórska: Transformacja krajobrazu wschodnich Kujaw w kontekście zmian użytkowania ziemi i osadnictwa (1770–1970), Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, Warszawa 2016
(Urszula Myga-Piątek) 252

Janusz Szyszka: Formowanie i organizacja dóbr monarszych w ziemi lwowskiej od połowy XIV do początku XVI wieku, Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk, Societas Vistulana, Kraków 2016 (Maiestas – Potestas – Communitas, 5)
(Bohdan Smereka) 260

Komunikaty i sprawozdania • Communiqués and reports

Interdyscyplinarne Seminarium Naukowe „Młyny wodne w dorzeczu dolnej Wisły od początku XIX do początku XXI wieku” – Toruń, 26 maja 2017 r.
(Dariusz Brykała) 275

Konferencja naukowa „Współczesne badania geograficzno-historyczne krajobrazu kulturowego” – Łódź, 22–23 czerwca 2017 r.
(Łukasz Musiaka) 277

„Kartografia wojskowa krajów Młodszej Europy XVI–XX wieku”. XXX Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii – Toruń–Grudziądz, 13–15 października 2016 r.
(Jerzy Ostrowski) 282

II międzynarodowa interdyscyplinarna konferencja naukowa z cyklu „Wieś Zaginiona” pt. „Wieś miniona, lecz obecna: ślady dawnych wsi i ich badania” – Chorzów, 16–17 listopada 2016 r.
(Jarosław Suproniuk) 287

XX Międzynarodowa i Ogólnopolska Konferencja Onomastyczna „Onomastyka – Neohumanistyka – Nauki Społeczne” – Kraków, 21–23 września 2016 r.
(Michał Gochna) 295

39. Ogólnopolska Konferencja Kartograficzna „Wizualizacja kartograficzna w nauce i praktyce” – Zwierzyniec, 26–28 września 2016 r.
(Kamil Nieścioruk) 297

Tematyka historii kartografii na konferencji kartograficznej w Zwierzyncu w dniach 26–28 września 2016 r.
(Lucyna Szaniawska) 299

Spis treści

Seminarium „Historia środowiskowa. Teoria i praktyka” – Warszawa, 23 listopada 2017 r. (Michał Słomski)	304
--	-----

Pro memoria

Andrzej Tomczak (1922–2017)	307
-----------------------------------	-----

* * *

Instrukcja dla autorów • Guidelines for Authors	309
---	-----

Średniowieczne i wczesnonowoczesne młyny ziemi liwskiej (Młyny na Czerwoncu)

Elżbieta Kowalczyk-Heyman

Wprowadzenie

W ostatnich latach ukazało się kilka publikacji traktujących o średniowiecznym młynarstwie w różnych regionach dzisiejszej Polski¹. Podjęta w nich tematyka ma wymiar regionalny i ponadregionalny, ale ich wartość poznawcza jest bardzo zróżnicowana, nie są bowiem wolne od różnej wagi potknięć czy wręcz rażących błędów². Na ich tle młynarstwo wschodniego Mazowsza, w tym jednopowiatowej ziemi liwskiej, jest zupełnie nierozpoznane, i to zarówno pod względem archeologicznym, jak i historycznym. Spowodowane jest to w dużej mierze zasobem zachowanych przekazów pisanych. Ich liczba znacząco zwiększa się dopiero z nastaniem XV w.³, ponieważ w końcu XIV stulecia książę mazowiecki Janusz I Starszy podjął tu wzmoczoną akcję osadniczą, nadając dobra szlachcie pochodzącej z innych obszarów

swojego księstwa. Oznacza to tym samym, że do tego czasu, po zniszczeniach i wyłudnieniu spowodowanych najazdami jaćwieskimi i litewsko-jaćwieskimi w XIII i XIV w., znaczna część ziemi liwskiej pozostawała w domenie książęcej.

Śladem działalności książęcej są nieliczne, zachowane w oryginale akty nadań i sprzedaży dóbr ziemskich. Większość informacji czerpiemy z ksiąg metryki mazowieckiej oraz metryki koronnej, w których obok wpisów akt nadań odnajdziemy potwierdzenia różnego rodzaju transakcji dokonywanych w obrocie ziemią i urządzeniami produkcyjnymi (głównie młynami) oraz wpisy z lustracji dóbr królewskich i rejestrów poborowych, a w mniejszym stopniu z akt wytworzonych przez instytucje kościelne.

W wyniku nadań i sprzedaży ziemi w ciągu XV w. w ziemi liwskiej powstało kilkaset nowych wsi. Pod uprawę brano też coraz większe połacie dawnych lasów, w wyniku czego skokowo rosła produkcja rolna, przede wszystkim zbóż. Te zaś, zarówno z dóbr książęcych, jak i szlacheckich, tylko w części spławiano Liwcem, Bugiem i Wisłą do Gdańska; reszta pozostawała na miejscu i należało je przetworzyć dla potrzeb konsumpcji. Nic zatem dziwnego, że wraz z nowymi wsiami pojawiają się liczne młyny wodne.

Ziemia liwska to obszar o dość korzystnych warunkach wodnych do zakładania młynów. Tutejszą sieć rzeczną tworzą lewostronne dopływy Liwca oraz w mniejszym stopniu górne i środkowe biegi lewostronnych dopływów Bugu. Nie są to ciekły zbyt zasobne w wodę; można wręcz powiedzieć, że są to niewielkie rzeczki

¹ Np.: R. Kubicki, *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012; tenże, *Sieć młynów wodnych w dobrach klasztorów na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum”, 2, 2013, s. 35–56; tenże, *Młyny wodne w ziemiach świeckiej i nowskiej do końca XVI wieku*, „Studia Geohistorica”, 3, 2015, s. 74–88; T. Związek, *Kształtowanie się sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1559)*, „Studia Geohistorica”, 2, 2014, s. 118–142; P. Plisiecki, *Rudy i rudnicy na obszarze średniowiecznej Lubelszczyzny (do schyłku XVI wieku)*, w: *Ziemia, człowiek, sztuka. Interdyscyplinarne studia nad Ziemią. Archeologia – historia – kultura – sztuka*, red. U. Mazurczak, Lublin 2015, s. 413–438; tenże, *Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)*, Lublin 2015.

² Por. R. Klimek (rec.), R. Kubicki, *Młynarstwo...*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2, 2013, s. 403–406; A. Kotodziejczyk (rec.), R. Kubicki, *Młynarstwo...*, „Echa Przeszłości”, 14, 2013, s. 194–198; T. Związek (rec.), R. Kubicki, *Młynarstwo...*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 62 (2), 2014, s. 292–302; E. Kowalczyk-Heyman (rec.), P. Plisiecki, *Rudy...*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65 (1), 2017, s. 97–102; E. Kowalczyk-Heyman, T. Związek (rec.), P. Plisiecki, *Młyny...*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65 (3), 2017, s. 410–420.

³ Większość wykorzystanych w tym artykule przekazów źródłowych pochodzi z materiałów będących podstawą opracowania *Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina przy współpracy E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa 2017.

czy nawet strugi. Niemniej jednak młyny wodne wznoszono nawet na niewielkich ciekach, jak choćby Miedzna, lewy dopływ Liwca, rozdzielająca Stary i Nowy Liw, czy Stok Kałuski, prawy dopływ Trzebuczy, lewego dopływu Kostrzynia, lewego dopływu Liwca, liczących łącznie ok. 3 km długości. Elementem sprzyjającym tym przedsięwzięciom był lekko pagórkowaty teren, umożliwiający magazynowanie niezbędnej do pracy młynów wody w tzw. stawach górnych, lokalizowanych w naturalnych obniżeniach terenu.

Jednym z takich cieków, na którym w XV w. powstało kilka młynów, jest Czerwonka, lewy dopływ Liwca – niewielka rzeczka, wręcz struga, licząca ok. 13 km długości (ryc. 1 i 2)⁴. Początek bierze koło Roguszyna Starego, a następnie przepływa

przez Czerwonkę i obok wsi Orzechów Stary, Orzechów-Filipy, Wąsosze, Strupiechów, Kropy(-Mścichy) oraz Karczewiec. Ujście Czerwonki do Liwca znajduje się koło zanikłej osady Ryszki⁵. Wnosząc z dziewiętnastowiecznych map topograficznych, rzeczka ta uchodziła kiedyś trzema lub dwoma ramionami, co być może miało związek z tutejszą infrastrukturą młyńską⁶. Czerwonka nie jest zbyt zasobna w wodę, a jej obecny stan niewiele różni się od tego z XV–XVI w. Dowodem są zapisy w lustracjach z drugiej połowy XVI w., informujące, że praca posadowionych nad nią młynów wodnych była ograniczona z powodu jej przesychania⁷. Pozostałością po owych młynach jest kilka położonych na tej strudze stawów piętrzących niegdyś wodę.

Mimo tak niewielkiej długości Czerwonka przyjmuje kilka dopływów, w tym trzy większe z prawego brzegu. W jej górnym biegu pierwszym był niewielki bezimienny ciek wypływający między Nojszewem i Pniewnikiem, a uchodzący za Szczurowem. Znacznie większy jest liczący ok. 7 km drugi dopływ, biorący początek koło Wierzbna i płynący przez wsi Soboń oraz (Kropy-)Wyczołki. Jego ujście położone jest między tą ostatnią a wsiami Kropy(-Mścichy), Wąsosze i Strupiechów. Nosił on zanikłą nazwę *Grudówka*, znaną z zapisów z 1445 i 1515 r., o czym niżej⁸. Za Soboniem struga ta łączy się z innym ciekami – liczącą ok. 3 km Koszewnica mającą źródła koło Wyrzyków i Skarżyna. Jej nazwa poświadczona jest od 1483 r.

⁴ W wykorzystanych materiałach kartograficznych i toponomastycznych natrafimy na bardzo wiele błędnych ustaleń odnośnie do Czerwonki. Wynikają one z postępującego zaniku dawnej hydronimii i pojawienia się na początku XX w. nowej nazwy tego ciek – *Struga*. Znalazło to odzwierciedlenie w *Hydronimii Wisły*, cz. 1: *Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, red. P. Zwoliński, Wrocław 1965, s. 160–161, nr 408. W opracowaniu tym nazwę *Czerwonka* przydano tylko górnemu biegowi tej rzeki. Jej prawy dopływ Grudówkę uznano za nieoznaczony lewy dopływ Liwca, a Koszewnica (lewy dopływ Grudówki) – za lewy dopływ innej Czerwonki (Grochowski Potok), prawego dopływu Liwca. Nie pozostało to bez wpływu na kolejne publikacje. Na mapie w *Atlasie historycznym Polski. Mazowsze w drugiej połowie XVII wieku*, cz. 1: *Mapa, plany*, red. W. Patucki, Warszawa 1973 pojawia się wyłącznie nazwa *Koszewnica*, mylnie przydana Grudówce. Błąd te powtórzyła Ewa Bilut (*Gewässernamen im Flussgebiet des Westlichen Bug (Nazwy wodne dorzecza Bugu)*, Hrsg. W.P. Schmid, Stuttgart 1995 (Hydronymia Europaea, 10)), omawiając Czerwonkę na s. 162–163 pod nazwą *Struga* (9): autorka pomyliła ją z Koszewnica, a Grudówkę (s. 49) potraktowała jako dopływ Liwca. Kolejny błąd polegał na tym, że znaną z zapisu z 1512 r. (Archiwum Główne Akt Dawnych [dalej: AGAD], Metryka Koronna [dalej: MK] 32, k. 171v) nazwę znajdującego się na Czerwonce mylna *Nadolny* badaczka uznała za oboczną nazwę Czerwonki. Kolejne błędy pojawiły się w *Atlasie podziału hydrograficznego Polski*, red. H. Czarniecka, cz. 1: *Mapy w skali 1:200 000*, mapa *Warszawa Wsch.*, H-6, cz. 2: *Zestawienie zlewni*, Warszawa 2005, s. 381–382, poz. 26.6952 i kolejne. Czerwonka nosi tu nazwę *Struga*, a jej źródła i górny bieg są w rzeczywistości źródłami i spływem jej prawego dopływu – Grudówki. Nazwę Czerwonki przypisano wyłącznie jej bezimiennemu prawemu, górnemu dopływowi, mającemu źródła między wsiami Pniewnik i Nojszew, natomiast Koszewnica nazwano „dopływem spod Skarżyna”. Powyższe błędy nie pozostały bez wpływu na opracowanie Kazimierza Pacuskiego (*Materiały do słownika historyczno-geograficznego ziemi liwskiej w średniowieczu i w XVI wieku. Hasła fizjograficzne*, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, 4, 2015 – http://atlas-fontium.pl/index.php?article=liw_pacuski, dostęp: 26 września 2017), w którym na s. 60 Grudówkę uznano za prawdopodobnie oboczną nazwę Czerwonki lub Koszewnicy, jakoby lewego dopływu Liwca, natomiast na s. 85 Koszewnica – za prawy dopływ Czerwonki, a wszystko niezgodnie

z jednoznacznością wymową źródeł pisanych i najstarszych map topograficznych. Błędy te nie pozwalają na podanie wiarygodnych danych odnośnie do spadku wód Czerwonki i ich przepływów rocznych.

⁵ Wieś jest oznaczona na przykład na *Topograficznej karcie Królestwa Polskiego* [dalej: Kwaternistrzostwo], skala: 1:126 000, Warszawa (1839) 1843, kol. V, sek. IV.

⁶ A.M. von Heldenfeld, *Galicja Zachodnia*, skala: 1:28 800, [b.m.w.] 1801–1804, kol. XIV 163; W. Chrzanowski, *Karta dawnej Polski z przyległymi okolicami krajów sąsiednich*, skala: 1:300 000, Paryż 1859, ark. XIX *Warszawa*.

⁷ *Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, cz. 2 [dalej: Lustr. Maz. II], wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1968, s. 178; AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego [dalej: ASK], LVI L. 3, k. 51v–52.

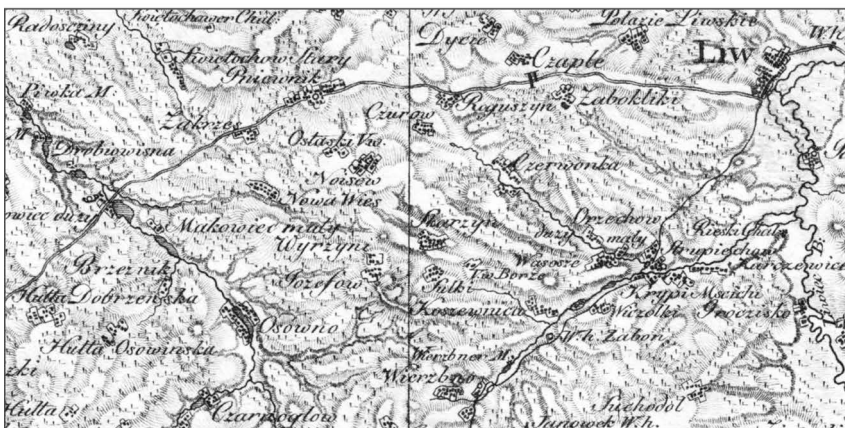
⁸ MK 3, k. 326; MK 41, k. 48–49; MK 339, k. 128v–129v.

Fragment mapy szczegółowej województwa mazowieckiego Karola Perthéesa (wersja polska), 1:225 000, 1783

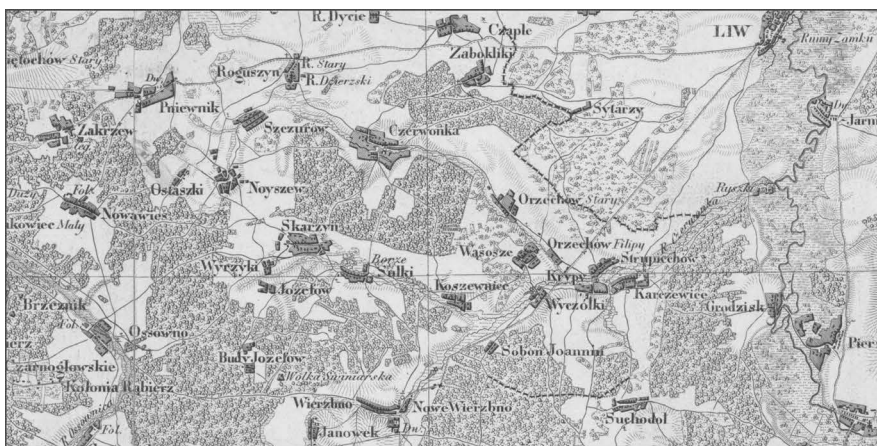

Fragment mapy szczegółowej województwa mazowieckiego Karola Perthéesa (wersja rosyjska), 1:225 000, 1798–1812

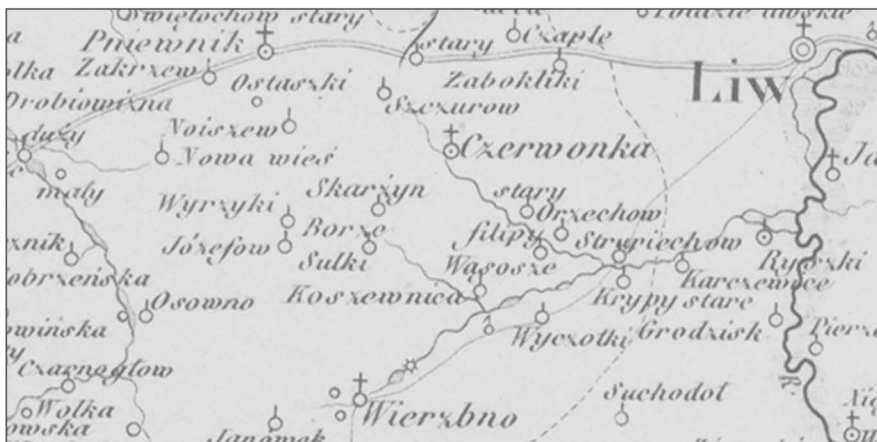

Fragment mapy Heldensfelda–Benedictiego, 1:288 000, 1801–1804, ark. 02

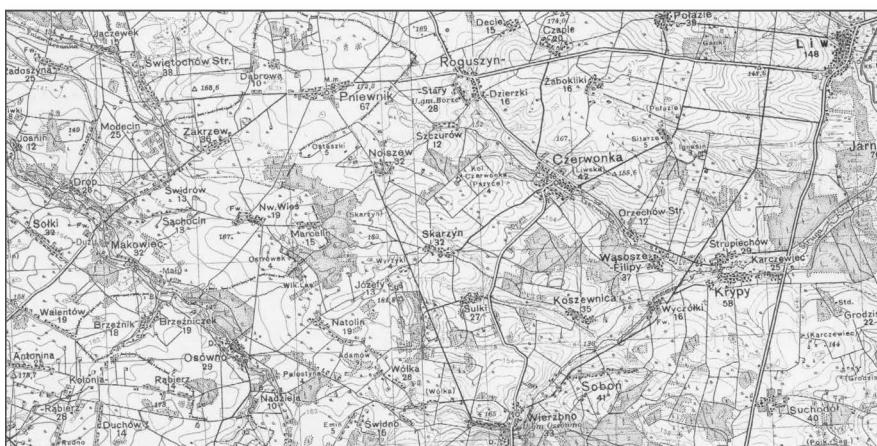
Ryc. 1. Rzeka Czerwonka na wybranych dawnych mapach (skala ujednolicona)

Fragment mapy Kwatermistrzostwa, 1:126 000, 1839, kol. V, sek. IV

Fragment mapy Wojciecha Chrzanowskiego, 1:300 000, 1859, ark. XIX

Fragment mapy taktycznej WIG, 1:100 000, 1937, P. 39, S. 34, Węgrów oraz P. 39, S. 33, Tłuszcz

Ryc. 2. Rzeka Czerwonka na wybranych dawnych mapach (skala ujednolicona)

(*Coschewnyca*)⁹. Trzeci, niewielki bezimienny dopływ wypływa pod Suchodołem i uchodzi do Czerwonki między Krypami(-Mścichami), Strupiechowem i Karczewcem. W niniejszym opracowaniu uwzględniono również położoną nad Grudówką wieś (Krypy-)Wyczółki, która wyodrębniła się ze wsi Krypy. Jej powstanie pozostaje zapewne w związku nie tylko z zachodzącymi zmianami własnościowymi, ale także ze wzniesieniem tu młyna wodnego.

Nie w pełni rozpoznany jest natomiast związek ujściowego odcinka Czerwonki z zanikłą strugą Pigłówka, która liczyła ok. 4 km. Jej nazwa poświadczona jest od 1475 r. (*Pyklowka*)¹⁰. Struga ta wypływała koło wsi Żabokliki i uchodziła do Liwca naprzeciw wsi Jarnice¹¹, nieco poniżej ujścia Czerwonki. Jak wynika z zapisów źródłowych, Liwiec płynął nie tylko roztoką, ale też przerzucał swój główny nurt. To zaś powodowało, że ujściowy odcinek Czerwonki wpływający w dolinę Liwca niekiedy się wydłużał, a wówczas mogło się zdarzyć, że Pigłówka stawała się lewym dopływem Czerwonki, a nie Liwca.

Nazwa rzeczki Czerwonki pojawia się w 1417 r. (w kopii z lat 1456–1459) jako *Czirwonka*¹², następnie w 1432 r. zapisano ją jako *Cerwonka*, *Czirwonka*¹³, w 1452 r. (w kopii z lat 1455–1459) jako *Czerwonka*¹⁴, w 1525 r. – jako *Czirwonka*, *Cirwonka*¹⁵, a w 1565 r. – w zwrocie *na rzece Czerwoncze*¹⁶.

⁹ MK 5, k. 210. Wówczas to książę Konrad III sprzedał Maciejowi Skarżyńskiemu i jego bratankom: Stanisławowi, Janowi i Mikołajowi, synom zmarłego brata Jakuba, dziedzicom z Koszewnicy 2,5 włóki nadwyzki w tej wsi, zaczynając od rzeki Koszewnicy, między dobrami Borze i Koszewnica.

¹⁰ MK 5, k. 179.

¹¹ W opisywanym okresie leżały już na obszarze Wielkiego Księstwa Litewskiego.

¹² MK 3, k. 113v. Podano tylko pierwsze poświadczenia odmiennej grafii nazwy.

¹³ *Metryka księstwa mazowieckiego z XI–XVI wieku*, t. 2: *Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433*, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1930 (Pomniki Prawa, 6 [dalej: PPr VII]), nr 401. Podaję tylko najstarsze przykłady różnicowanej grafii (zapisu) tej nazwy.

¹⁴ MK 4, k. 8v–9.

¹⁵ MK 339, k. 115.

¹⁶ *Lustr. Maz. II*, s. 178.

W XV w. wsi posadowione nad Czerwonką należały do własności książęcej (później królewskiej), szlacheckiej i kościelnej. Nastawione były na produkcję zbóż, co sprzyjało wznoszeniu młynów wodnych. Wiadomości o większości tutejszych młynów są skąpe i dotyczą głównie nadań oraz zmian stosunków własnościowych, ale mimo to dają wgląd w lokalne młynarstwo wodne.

Na małych nizinnych rzeczках, a do takich zalicza się Czerwonkę, wznoszono głównie młyny z kołem podsiębiernym, czyli walne, napędzane przez nurt cieku. Instalowano w nich zwykle jedno koło wodne. Jak już wspomniano, w ciekach tych brakowało niekiedy wody i aby temu przeciwdziałać, a jednocześnie zwiększyć wydajność młyna, przegradzano je groblą i tworzone tzw. staw górny, położony powyżej młyna. W groblę wmontowane były zastawki umożliwiające spuszczenie wody ze stawu, która poruszała koło wodne z większą energią. Gdy młynarz zaniedbał regulowanie poziomu wody w takim stawie, zalewała ona przylegające do niego pola i łąki, często należące do innych właścicieli. Zdarzało się również, że energia wody wprawiającej koło młyńskie w ruch była na tyle duża, że wymywała grunt poniżej młyna i tworzył się tam drugi staw – dolny. Ponadto gdy koryto rzeczki nie mogło przyjąć nadmiaru wody spuszczonej ze stawu, to wylewała się ona również poniżej młyna. W obu przypadkach zachodziła konieczność budowy bocznych grobli zapobiegających podtapianiu przylegających pól i łąk¹⁷. Aby jednak móc usypać groblę stawu i groble boczne, należało posiadać oba brzegi cieku, dlatego też w zachowanych przekazach pojawiają się informacje o zakupie lub wymianie drugiego brzegu. W innych przypadkach wykopywano kanał stanowiący obejście rzeki, czyli tzw.

¹⁷ M. Dembińska, *Przetwórstwo zbozowe w Polsce Średniowiecznej (X–XIV wiek)*, Wrocław 1973, s. 90–109.

młynówkę, i nad nią sadowiono młyn. Niektóre z młynów z czasem obrosły zabudową mieszkalną i gospodarczą, inicjując powstanie osad młyńskich, które następnie przekształciły się we wsi.

Obowiązujące w późnośredniowiecznej i nowożytnej Polsce prawo dotyczące młynów wodnych wywodziło się z regale młyńskiego, które powstało pod koniec XII–XIII w., a więc w okresie gdy na nasze ziemie dotarła znajomość wertykalnego koła wodnego. To zaś stanowiło, że wybudowanie młyna wymagało początkowo zgody panującego. Dopiero z czasem, od XIV w. rycerstwo i duchowieństwo stopniowo uzyskiwało w tej materii wolność.

W dobrach książęcych młynarze posiadali młyny na prawie dziedzicznym, co oznacza, że były one dziedziczone przez ich spadkobierców i mogły być sprzedawane. Była to jednak własność podzielona i przy dokonywanych transakcjach należało uzyskać zgodę księcia, a później króla. W pozostałych dobrach młyny były zwykle dzierżawione przez czas określony w umowie, dlatego też w przekazach pisanych spotykamy się z nazwą *młyn doroczny* (*molendinum annualis*).

Obowiązkiem młynarzy w dobrach książęcych (królewskich) był przemiał różnego gatunku uprawianych tam zbóż (w tym na słody) oraz wykonywanie różnych powinności ciesielskich na rzecz dworów książęcych, jak naprawa drzwi, okien, dachów, stołów i innego wyposażenia wykonanego z drewna¹⁸. Wynikało to z faktu, że młynarze byli zazwyczaj wykwalifikowanymi cieślami, a zatem sami stawiali i naprawiali młyny. W przypadku młynów nad Czerwonką powinnościami młynarzy były prace wykonywane na zamku liwskim; później pojawił się również obowiązek

naprawy mostów. Młynarz ponosił jedną trzecią kosztów naprawy młyna i jego grobli, a resztę pokrywano z dochodów skarbu państwowego. Do młyna należało siedlisko oraz kilka mórg pól uprawnych i łąk, a niekiedy także lasu¹⁹. Umożliwiało to prowadzenie własnego gospodarstwa rolnego i pozyskiwanie drewna niezbędnego do budowy i naprawy młyna. Za przemiał ziarna innych właścicieli młynarze pobierali jedną trzecią dochodu, tzw. trzecią miarę, uiszczaną zwykle w zbożu lub mące. W lustracjach dóbr królewskich odnotowywano niekiedy wielkość i specyfikację mielonych zbóż lub wysokość zryczałtowanej opłaty.

Jak już wspomniano, najstarsze zapisy o młynach na Czerwoncu są enigmatyczne i nie zawsze pozwalają na powiązanie ich z poszczególnymi młynami znanymi z późniejszych przekazów oraz jednoznaczne określenie miejsc ich posadowienia. Dokładniejszą lokalizację części z nich umożliwiają dopiero mapy powstające od schyłku XVIII w.²⁰ Na najstarszej z nich, mapie województwa mazowieckiego Karola Perthéesa, młyny na Czerwoncu nie zostały oznaczone. Jedynie na jej rosyjskiej wersji przedstawiono młyn w (Krypach-)Wyczółkach na Grudówce²¹. Na pozostałych mapach odnajdziemy tylko kilka młynów; po innych pozostały relikty infrastruktury młyńskiej w postaci grobli spiętrzających wodę w stawach, które wykorzystano do poprowadzenia lokalnych dróg, oraz same stawy.

Dla przejrzystości wykładu dzieje odnotowanych w źródłach pisanych młynów na Czerwoncu zostały podzielone pod kątem przynależności własnościowej wsi, w których je założono. W świetle zachowanych

¹⁸ J. Senkowski, *Skarbowość Mazowsza od końca XIV do 1526 roku*, Warszawa 1965, s. 31 i przyp. 139. Por. *Lustr. Maz.* II, s. 179; AGAD, ASK LVI L 3, k. 52. Do postług tych zobowiązani byli wszyscy młynarze starostwa liwskiego, a starosta powinien był dawać im strawę „wedle starego zwyczaju”, ale nie dawał pieniędzy na żelazo i na stal ani na inne rzeczy, co „winien dawać wedle ich przywilejów”. Por. *Lustr. Maz.* II, s. 117.

¹⁹ J. Senkowski, *Skarbowość*, s. 31 i przyp. 139, s. 90–91.

²⁰ Por. przyp. 5–6; *Karte des westlichen Russlands*, skala: 1:100 000, [b.m.w.] 1914, K. 32; *Węgrow*; Mapa taktyczna Wojskowego Instytutu Geograficznego [dalej: WIG], pas 39, słup 34: *Węgrow*, skala: 1:100 000, Warszawa 1937.

²¹ K. Perthéés, *Mappa szczegulna woiewodztwa mazowieckiego*, [b.m.w.] 1783, skala: 1:225 000; tenże, *Podrobnaja karta Voevodstva Mazoveckago*, skala: 1: 225 000, [b.m.w. ok. 1798–1812].

przekazów pisanych tylko (Krypy-)Wyczołki na krótko przeszły z własności szlacheckiej do domeny książęcej, aby następnie na stałe stać się własnością plebana liwskiego.

Młyny książęce na Czerwonce

Mimo poczynionych nadań w ziemi liwskiej pozostały rozproszone dobra książęce, a wśród nich Czerwonka, położona nad Czerwonką, lewym dopływem Liwca (dawnego Liwu)²², oraz pobliskie Grodzisko nad Liwcem, którego grunty przytykały od południa do ujściowego odcinka Czerwonki. Tutejsze dobra książęce utrzymały się do inkorporacji tej części Mazowsza do Korony w 1526 r., po czym przekształciły się w dobra królewskie.

Młyny książęce na Czerwonce wzniesiono w jej górnym biegu (w Czerwonce) oraz w ujściowym odcinku strugi (na północnym obrzeżu gruntów Grodziska), a podlegały one staroście ze Starego Liwu. Niestety, ze względu na lakoniczność wpisów powiązanie najstarszego z nich z jedną z tych wsi jest niepewne. Wątpliwości tych nie ma natomiast w przypadku większości młynów pojawiających się w przekazach z XVI w.

Pierwsza wzmianka o tutejszym młynie pochodzi z 1417 r. Wówczas to książę Janusz I Starszy nadał Jakubowi Kuszowi²³ młyn na Czerwonce z dwiema morgami lasu i dąbrowy położonymi przy młynie, zobowiązując go do posług w grodzie liwskim oraz pokrywania jednej trzeciej kosztów naprawy grobli (ryc. 3)²⁴. Było to nadanie na prawie dziedzicznym, z prawem pobierania jednej trzeciej miary, czyli dochodu z przemiału. Nadział ziemi i rodzaj obowiązków wskazuje, że młyn wybudowano w dobrach książęcych, ale niestety nie ustalono jego lokalizacji. Z za-

pisu można wywnioskować, że mógł być wzniesiony nieco wcześniej, a akt nadania jedynie finalizował zakończenie budowy. Nadanie zalesionych mórg sugeruje, że młyn mógł się znajdować poza ówczesną zabudową wsi, zapewne Czerwonki, za czym przemawia późniejsza wzmianka.

Drugi zapis pochodzi z 1427 r. Wówczas to Stanisław z Liwu, niegdyś młynarz posiadający młyn w Czerwonce, kupił od Grzegorza młyn posadowiony na Liwcu w Liwie za 17 kóp groszy pospolitych²⁵. Zważywszy na położenie tej książęcej wsi, młyn musiał być posadowiony nad Czerwonką.

Z trzeciego przekazu dowiadujemy się, że w 1442 r. książę Bolesław IV dał (młynarzowi) zwanemu Bująło (? – *Byalo*) i jego sukcesorom młyn górny na Czerwonce na prawie dziedzicznym z prawem do jednej trzeciej miary, wraz z siedliskiem i częstką lasu z przeznaczeniem na ogród i łąkę oraz z obowiązkiem ponoszenia jednej trzeciej kosztów – jak można się domyślać, napraw młyna i jego infrastruktury oraz napraw ciesielskich w zamku liwskim (m.in. drzwi, dachów, okien i stołów) oraz pełnienia innych służb, do których zobowiązani byli młynarze książęcy (ryc. 4)²⁶. Ów Bująło może być tożsamy z Piotrem zwanym Bująło, który pięć lat wcześniej, w 1437 r. za zgodą księcia Bolesława IV kupił od wójta książęcej wsi Krypy Piotra wójtostwo w tej wsi²⁷. Ponieważ młyn określono jako górny, czyli położony powyżej innego młyna w dole rzeczki, z dużym prawdopodobieństwem wzmiankę tę można odnieść również do wsi Czerwonka. Nie wiadomo jednak, czy był to młyn znany z poprzednich wzmianek, czy też inny obiekt na gruntach tej samej wsi.

²² Zmiana nazwy tej rzeki spowodowana była zapewne chęcią odróżnienia jej od dwóch książęcych miast: Starego i Nowego Liwu. Po raz pierwszy zapis *Liwiec (Lwyjecz)* pojawia się w 1526 r. MK 41, k. 180v.

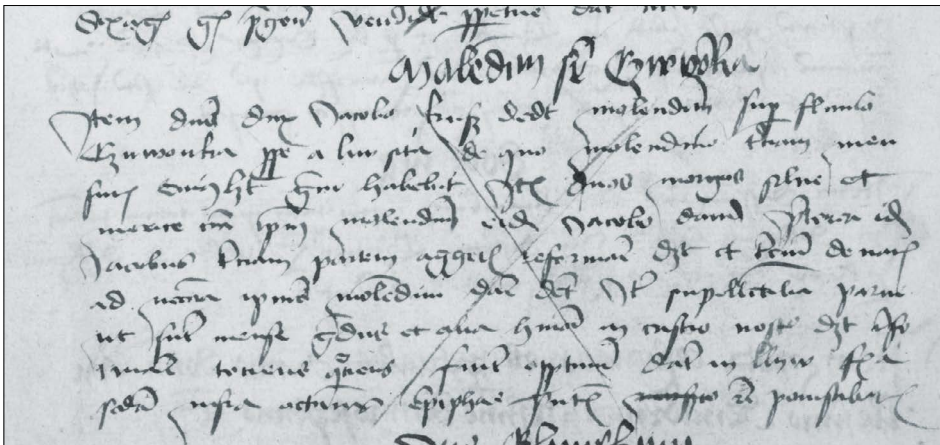
²³ *Kusz* i *Jakusz* to zdrobnienia imienia *Jakub*.

²⁴ MK 3, k. 113v.

²⁵ *Metryka księstwa mazowieckiego z XV–XVI wieku*, t. 1: *Księga oznaczona nr 333 z lat 1414–1429*, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1918 (Pomniki Prawa, 5), nr 497 = MK 333, k. 71v.

²⁶ MK 3, k. 279.

²⁷ MK 3, k. 210v. Jest to wieś położona na północ od Liwu, nad Liwcem, inna niż Krypy nad Czerwonką.

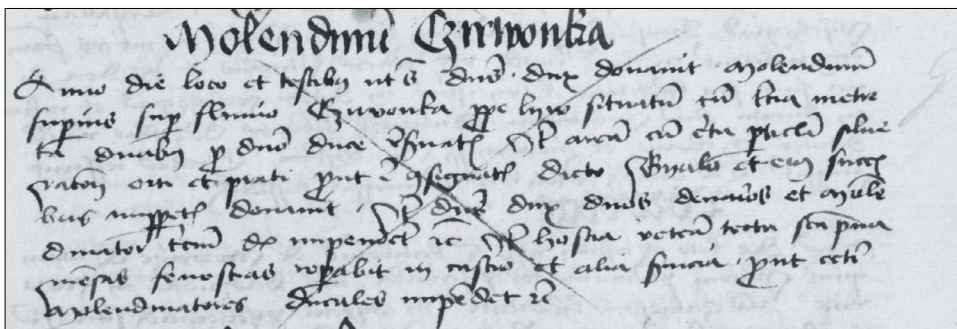
Ryc. 3. Akt nadania młyna na Czerwonce Jakuszowi Kuszowi przez księcia Janusza I z 1417 r.

Źródło: MK 3, k. 113v (http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml, dostęp: 25 października 2017)

Na taką możliwość oprócz wzmianki z 1427 r. może pośrednio wskazywać opis zawarty w Lustracji z 1789 r., gdzie odnotowano, że w Czerwonce „przed samym kościołem był kiedyś stawek, ślady dawnych grobli widocznie okazują [się] i podobnież drugi stawek był, przy samej granicy wsiów Orzechowa i Koszewnicy”²⁸. Na obszarze należącym do Czerwonki mogły się zatem znajdować dwa młyny – jeden we wsi, a drugi nieco dalej w dół strugi, przy granicy z gruntami szlacheckich wsi Orzechowa i Koszewnicy. Na żadnej z wykorzystanych map w Czerwonce nie

oznaczono młyna ani grobli. Jedynym śladem umożliwiającym lokalizację jednego z młynów jest droga wiodąca koło kościoła, przez most na Czerwonce i w kierunku Skarżyna, która mogła być poprowadzona po grobli.

Być może z młynem w Czerwonce łączy się pośrednio dwa kolejne przekazy. Oto w 1509 r. pojawia się Andrzej Ryszek, syn zmarłego Mikołaja z Mińska (Mazowieckiego)²⁹. W 1515 r. wzmiankowany jest z kolei Andrzej Niczko (czyli syn Mikołaja³⁰) z Czerwonki³¹. Ponieważ Ryszkowie byli wówczas znaną w okolicy rodziną

Ryc. 4. Akt nadania młyna na Czerwonce (młynarzowi?) Bujale przez księcia Bolesława IV z 1442 r.

Źródło: MK 3, k. 279 (http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml, dostęp: 25 października 2017)

²⁹ MK 32, k. 171.

³⁰ Niczko jest jednym ze źródeł imienia Mikołaj.

³¹ MK 41, k. 48v; MK 339, k. 129.

²⁸ AGAD, ASK LXVI 176, k. 35.

młynarzy (co wykazano niżej), nie można wykluczyć, że obie wzmianki odnoszą się do jednej osoby, która mogła być młynarzem w Czerwoncu.

Interpretacja kolejnych wzmianek o innych księżących młynach na Czerwoncu wskazuje, że wszystkie wzniesiono blisko ujścia rzeczki. W chwili ich odnotowania należały do rodziny Ryszków na prawie dziedzicznym, otrzymanym od książąt mazowieckich. Niestety, powtarzalność imion w tej rodzinie utrudnia nieco powiązanie poszczególnych przekazów z konkretnymi osobami i będącymi w ich posiadaniu młynami.

Jak sądzę, młynarska rodzina Ryszków pojawia się w tej okolicy w drugiej połowie XV w. Oto bowiem według zapisu z 1470 r. nabywcą należącego do liwskiego plebana młyna w (Krypach-)Wyczółkach był przed 1468 r. Mikołaj³², nieżyjący już w 1509 r. W 1515 r. inny pleban liwski wykupił ten położony na Grudówcu młyn z rąk Andrzeja Niczki z Czerwonki i Stanisława z Latowicza w ziemi czerskiej³³, spadkobierców Mikołaja, młynarza w Wyczółkach³⁴.

O innych członkach rodziny Ryszków dowiadujemy się ze wzmianki z 1509 r. Wówczas to młynarz Jan Ryszek (*Ryssek*) sprzedał położony na Czerwoncu młyn dziedziczny Andrzejowi Ryszcze (*Rysko*), synowi nieżyjącego już Mikołaja z Mińska (obecnie Mińsk Mazowiecki), za 32 kopy groszy w półgroszach, ręcząc przy tym spokój ze strony swojej żony Katarzyny oraz synów, co potwierdzili książęta Stanisław i Janusz III. W 1512 r. ten sam młynarz Andrzej Ryszek (*Rysko*) zaświadczył, że winien jest swoim kuzynom: Stanisławowi, Jakubowi i Mikołajowi, synom nieżyjącego młynarza Bartłomieja Ryszki (*Ryssek*), 40 kóp groszy w półgroszach.

Jeśliby nie zapłacił tej sumy w ciągu osiemnastu miesięcy, to należący do niego młyn na Czerwoncu zwany Nadolnym stałby się własnością tych braci. Tak też się stało, bowiem w 1523 r. poprosili oni książąt Stanisława i Janusza III o wciągnięcie do metryki księżącej wypisów z liwskich ksiąg ziemskich obu dokumentów z 1509 i 1512 r.³⁵

W 1525 r. doszło do kolejnej transakcji: książę Janusz III sprzedał braciom: Stanisławowi, Jakubowi i Mikołajowi, synom Bartłomieja, wspomniany młyn położony między dwoma innymi młynami³⁶, z prawem do jednej trzeciej miary z połowy opustoszałej włóki położonej powyżej Grodziska (czyli na północ od tej wsi) za 20 kóp groszy w półgroszach. Na tym młynie braciom miała być zapisana suma całościowa 28 kóp groszy, przy czym tak jak inni młynarze księżęcy zobowiązani byli oni do ponoszenia jednej trzeciej kosztów związanych z naprawą młyna oraz służb na rzecz księcia (ryc. 5)³⁷.

W przywołanym przekazie odnotowano jeszcze inną transakcję. Oto w 1525 r. pretensje do przypuszczalnie omawianego młyna na Czerwoncu mimo wcześniejszych zapewnień zmarłego Jana Ryszki zgłosili jego synowie Stanisław i Mikołaj. Obaj bracia odsprzedali w tymże roku młyn, a raczej swoje prawo do niego, braciom stryjecznym: Stanisławowi, Jakubowi i Mikołajowi, synom zmarłego Bartłomieja Ryszki (*Rysyssek*), za 8 kóp groszy, wraz z prawem do jednej trzeciej miary, połowu ryb małymi sieciami w stawie młyńskim, połowy opustoszałej włóki powyżej Grodziska (na północ) oraz z działem porośniętym zaroślami, położonym na południowym krańcu pól Liwu (Starego) koło Księżego Jeziora,

³² Archiwum Diecezjalne w Drohiczyźnie, Akta Parafii Liw, sygn. III/Q/1, Summariarium privilegiorum, documentorum ac curium ecclesiae praepositorum parochiali Livensi servientium [dalej: Sum. priv.], ok. 1776, s. 1.

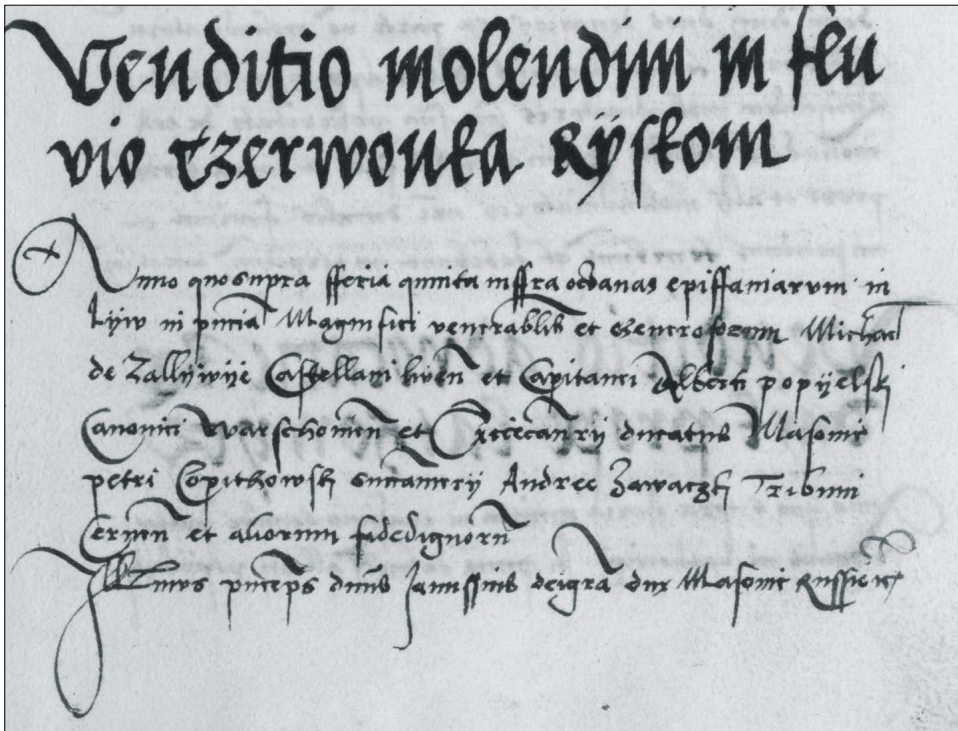
³³ Nazwisko *Ryszka* do dziś wstępuje w Latowiczu i okolicy.

³⁴ MK 41, k. 48v; MK 339, k. 129v.

³⁵ MK 32, k. 171–171v.

³⁶ Ta informacja pojawia się tylko w MK 339, k. 115–115v. Jest jednak istotna dla lokalizacji innych młynów należących do starostwa liwskiego, znanych z lustracji z 1565 r.

³⁷ MK 41, k. 24–24v; MK 8, k. 17v; MK 339, k. 115–115v.

Ryc. 5. Pierwsza część aktu księcia Janusza III dotyczącego młyna Nadolnego z 1525 r.

Źródło: MK 41, k. 24–24v (http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml, dostęp: 25 października 2017)

z przeznaczeniem do wykarczowania na łąkę³⁸.

Dla lokalizacji tego młyna istotna jest jego nazwa znana z 1512 r. – *Nadolny*, czyli ‘obiekt położony w dole cieku’, oraz określenie w 1525 r. jego usytuowania powyżej położonej nad Liwcem wsi Grodzisko, co wskazuje na ujściowy odcinek Czerwonki, w miejscu gdzie z czasem powstała osada Ryszki, o nazwie rodzinnej, utworzonej od nazwiska rodziny Ryszków. Potwierdzeniem tej lokalizacji jest kolejna nazwa, odnosząca się do niewielkiego zbiornika wodnego – *Księżę Jezioro*. Obiekt ten znajduje się pośród rozległego bagna noszącego dziś nazwę *Goła Biel*, położonego około pół kilometra na północ od ujścia Czerwonki i otoczonego przez las noszący obecnie nazwę *Las Ryski*. Nazwa jeziora oznaczała położenie w domenie książęcej,

albowiem przymiotnik *księżę* oznaczał wówczas ‘należące do księcia’³⁹.

Dla dalszych rozważań istotna jest wzmianka, że młyn Nadolny leżał między dwoma innymi młynami. Nie jest to sformułowanie precyzyjne, ponieważ można je zinterpretować dwojako: albo młyny te wzniesiono wzdłuż Czerwonki, albo w jej ujściowym odcinku, na trzech ramionach, których wizerunek znajduje się na powstałej na początku XIX w. mapie Heldensfelda. Potwierdzenie istnienia na Czerwonce trzech młynów należących do braci Ryszków pochodzi z 1563 r. Dowiadujemy się z niego, że dwa z nich (pierwszy Jakuba Ryszki, drugi Mikołaja Ryszki) miały po jednym kole i płacono od nich pobór po 24 gr⁴⁰. Nieobecność imienia właściciela trzeciego młyna, Stanisława,

³⁸ MK 41, k. 24v; MK 339, k. 115.

³⁹ Zapewne w XVI w. jezioro miało znacznie większą powierzchnię.

⁴⁰ AGAD, ASK I 38, k. 360v.

można wytłumaczyć tym, że zapewne w chwili spisania rejestru już nie żył, co znajduje potwierdzenie w spisie dokonanym dwa lata później.

Z kolejnych przekazów – lustracji dóbr królewskich z 1565 r.⁴¹ oraz Inwentarza Starostwa Liwskiego z 1570 r.⁴² – wynika natomiast, że do obowiązków młynarzy z młynów należących do starostwa liwskiego, w tym położonych na Czerwoncu, należało mielenie w kolejności sładów piwowarów ze Starego i Nowego Liwu „po cztery niedziele”, czyli przez miesiąc, „aby każdy młynarz miał jednaki pożytek”⁴³.

Starostwu podlegało wówczas sześć młynów położonych na Liwcu, Czerwoncu i Miedźnie⁴⁴. Pierwszy z młynów na Czerwoncu, jakkolwiek nie podano jego nazwy, to zapewne młyn Nadolny, opisany jako drugi młyn starostwa liwskiego. Należał do mieszcżki liwskiej, wdowy po Stanisławie Ryszce (*Stanisławowa Orziskowa, Stanisławowa Riskowa*)⁴⁵, która trzymała też półwłóczek młynarski, nic za niego nie płacąc zgodnie z przywilejem z 1525 r. potwierdzonym przez królową Bonę. Był to młyn dziedziczny. Miał jedno koło walne, ale często przesychał, co oznaczało, że w Czerwoncu nie było zbyt dużo wody. Do młyna należała jedna włóka podzielona między Stanisławową Ryszkową i wdowę po Mikołaju Ryszce (*Mikołajowa Oriskowa, Mikołajowa Riskowa*), która płaciła 2 flor. rocznie i dawała 3,5 korca owsa⁴⁶. W 1565 r. za dzierżawę tego młyna i młyna na Liwcu Stanisławowa płaciła 60 flor. oraz ekwiwalent 2 flor. za zwolnienie od robót na zamku liwskim.

W 1568 r. z obu płaciła 64 zł⁴⁷. W 1570 r. opłaty te wynosiły 64 zł, w tym 2 zł jako ekwiwalent za zwolnienie z prac przy zamku liwskim⁴⁸. W 1572 r. za dzierżawę obu młynów powinna była płacić 40 zł, ale z powodu zarazy kwotę tę zmniejszono do 24 zł⁴⁹. Przed 1595 r. młyn odziedziczył Stanisław Ryszkowic, który z dwóch młynów (był zatem synem Stanisława Ryszki) płacił w tym roku 64 zł⁵⁰.

Kolejny z braci Ryszków, Jakub (*Ryska*), posiadał na prawie dziedzicznym drugi młyn posadowiony na Czerwoncu, a opisany jako trzeci młyn starostwa liwskiego. W 1563 r. płacono z niego 24 gr⁵¹. Jak wynika z lustracji z 1565 r., miał on jedno koło walne i niewielki zarosty stawek, co powodowało, że nie było w nim zbyt wiele ryb i często przesychał. Jakub posiadał na niego prawo książęce (a więc sprzed 1526 r.), w myśl którego młynarz miał prawo do trzeciej miary. Do młyna należały dwie morgi ziemi uprawnej. Płacono z niego 46 korców żyta i 10 korców pszenicy⁵². W 1568 r. w młynie Jakuba zmielono 22 korce sładów pszenicznych, 16 sładów pospolitych, 46 żyta i 10 pszenicy⁵³. Wkrótce potem Jakub zmarł, a cztery lata później, w 1572 r. z młyna należącego do wdowy Jakubowej Ryszkowej należało zapłacić 46 korców żyta, ale z powodu zarazy zmniejszono ten wymiar do 36 oraz 10 korców pszenicy i 24 sładów pospolitych⁵⁴. Przed 1595 r. młyn przeszedł w ręce Banacha, który dawał z niego 34 korce żyta i 10 pszenicy, a poza tym zobowiązany był do robót przy mostach i w miarę potrzeby na zamku liwskim⁵⁵.

⁴¹ Lustr. Maz. II, s. 178.

⁴² AGAD, ASK LVI L. 3, k. 50, 51v.

⁴³ Lustr. Maz. II, s. 175–176, 178; AGAD, ASK LVI L. 3, k. 49v.

⁴⁴ Ta niewielka struga dzieliła Stary i Nowy Liw.

⁴⁵ Wdowa ta, nazywana też Ryszkową, była mieszcżką liwską i dzierżawiła jeszcze jeden młyn dziedziczny, posadowiony na Liwcu, za królewską wsią Krypy. Był to również młyn walny, o dwóch kołach mielących zboże i trzecim foluszowym. Za dzierżawę obu młynów płaciła rocznie 60 flor. i 2 flor. od koła foluszowego, a ponadto 2 flor. za roboty w zamku liwskim. Lustr. Maz. II, s. 178, 179, 181; AGAD, ASK LVI L. 3, k. 51v.

⁴⁶ Lustr. Maz. II, s. 181; AGAD, ASK LVI L. 3, k. 54.

⁴⁷ AGAD, ASK I 28, k. 835.

⁴⁸ Biblioteka Narodowa, rkps IV 3082, Regest lustracji województw mazowieckiego i płockiego, 1569 r., k. 312v–313.

⁴⁹ AGAD, ASK LVI L. 3, k. 78–79v.

⁵⁰ AGAD, Księgi grodzkie i ziemskie warszawskie, Libri donationum et perpetuarum transactionum 19 [dalej: Warsz.], k. 246–247.

⁵¹ AGAD, ASK I 38, k. 360v.

⁵² Lustr. Maz. II, s. 178; AGAD, ASK LVI L. 3, k. 51v.

⁵³ AGAD, ASK I 28, k. 834v.

⁵⁴ AGAD, ASK LVI L. 3, k. 78–79v.

⁵⁵ Warsz. 19, k. 246–247.

Trzeci młyn na Czerwonce, opisany w 1565 r. jako czwarty młyn starostwa liwskiego, trzymał Mikołaj Ryszka (*Risko*). Był to również młyn dziedziczny z jednym kołem wałnym oraz niewielkim zarosłym stawem. Jak wynika z zapiski, młyn (staw) ten często przesychał z braku wody w rzeczce. Młynarz posiadał go na prawie książęcym, co oznacza, że został wzniesiony przed 1526 r., z prawem do jednej trzeciej miary. Płacił z niego 34 korce żyta i 10 pszenicy⁵⁶. W 1563 r. opłata wynosiła 24 gr⁵⁷. Mikołaj zmarł wkrótce potem – przed 1568, a może nawet w 1565 r., skoro półwólczek przynależny do młyna Nadolnego należy już wówczas do jego żony. W 1568 r. w młynie tym (nie wymieniono jego właściciela) zmielono 6 korców słodów pszenicznych, 11 słodów pospolitych, 34 żyta i 10 pszenicy⁵⁸. W 1572 r. wdowa po Mikołaju Ryszce powinna była nadal płacić 34 korce żyta, ale z powodu zarazy opłatę zmniejszono do 24 korców żyta, 10 pszenicy oraz 7,5 słodów pospolitych⁵⁹. Ostatnie wiadomości o tym młynie pochodzą z 1589 r., kiedy to młynarz na Czerwonce Jan Ryszka zapisał 1 grzywnę czynszu rocznego od 10 kóp groszy na uposażenie kaznodziei w Liwie⁶⁰, oraz z 1595 r., gdy dawał ze swojego młyna 40 korców żyta i 10 pszenicy, a oprócz tego zobowiązany był do robót przy mostach oraz niezbędnych napraw w zamku liwskim⁶¹.

Kolejne wzmianki o młynach starostwa liwskiego pochodzą z początku XVII w., a wynika z nich, że prawdopodobnie wszystkie przeszły w inne ręce. Oto bowiem w lustracji z lat 1617–1620 nadal wymieniano sześć młynów starostwa

liwskiego, w tym cztery na Czerwonce. W przypadku pierwszego z nich (w opisie drugiego) nie podano osoby młynarza. Drugi młyn (w opisie czwarty) znajdował się w ręku młynarza o nazwisku Banachowski, był opustoszały i właśnie naprawiany. Trzeci (w opisie piąty) na nowo zbudował Osęka, który posiadał też młyn czwarty (w opisie szósty)⁶². Niestety, w źródle nie ma szczegółów umożliwiających dokładną lokalizację poszczególnych młynów i powiązanie ich z poprzednio opisanymi obiektami, z wyjątkiem drugiego młyna, posiadanego wcześniej przez Jakuba Ryszkę. Posiadanie przez Osękę dwóch młynów potwierdza wydany w 1626 r. dokument Zygmunta III. Jeden z nich należał wcześniej do któregoś z Ryszków, jako że został nazwany *Ryski*. Ponadto z dalszej części tekstu wynika, że po śmierci Gaspara (czyli Kacpra) Osęki król przekazał młyn na Czerwonce Piotrowi Balli⁶³. Czterdzieści lat później do starostwa liwskiego należały już tylko dwa młyny, ale nie podano, na których rzekach były one położone⁶⁴.

Trudno też ustalić końcowe dzieje dawnych młynów Ryszków. Wnosząc z lustracji z 1789 r., znane było wówczas „miejsce zwane Ryszki nad strugą Czerwonką na starym młynisku”⁶⁵, a zatem młyny już nie istniały. Pozostała po nich jedynie mała osada Ryszki, położona na prawym brzegu tego strumienia, widoczna m.in. na mapach Heldensfelda, Kwatermistrzostwa (ryc. 1 i 2) i Chrzanowskiego⁶⁶. Nie jest natomiast notowana w *Skorowidzu* z 1877 r., mimo że w 1889 r. opisano ją w *Słowniku geograficznym*⁶⁷. Wkrótce

⁵⁶ Lustr. Maz. II, s. 178; AGAD, ASK LVI L. 3, k. 51v–52.

⁵⁷ AGAD, ASK I 38, k. 360v.

⁵⁸ AGAD, ASK I 28, k. 834v.

⁵⁹ AGAD, ASK LVI L. 3, k. 78–79v.

⁶⁰ W. Knapieński, *Notaty archiwalne do historii parafii Archidiecezji Warszawskiej z archiwum Konsystorza Warszawskiego* [dalej: Knap. mps], mps w Zakładzie Atlasu Historycznego, Instytutu Historii PAN w Warszawie, s. 323.

⁶¹ Lustr. Maz. II, ASK LVI L. 3, k. 78–79v.

⁶² *Lustracja województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 1: 1617–1620, wyd. A. Wawrzyńczykowa, Warszawa 1968, s. 215–216.

⁶³ MK 173, k. 249v–250.

⁶⁴ *Lustracja województwa mazowieckiego XVII wieku*, cz. 2: 1660–1661, wyd. A. Wawrzyńczykowa, Warszawa 1989, s. 177.

⁶⁵ Lustr. Maz. 1789, AGAD, ASK XLVI 176, k. 29.

⁶⁶ Por. przyp. 5–6.

⁶⁷ *Skorowidz Królestwa Polskiego, czyli Spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego*, t. 2, wyd. I. Zinberg, Warszawa 1877; *Słownik geograficzny Królestwa*

i ona przestała istnieć, ponieważ nie jest oznaczona na żadnej z późniejszych map, a ponadto nie ma jej w *Skorowidzu miejscowości* z 1921 r.⁶⁸

Młyny w dobrach szlacheckich

Kolejne wzmianki o młynach na Czerwoncu odnoszą się do dóbr szlacheckich. Przed ich omówieniem konieczne jest przypomnienie o procesie rozdrobnienia pierwotnych nadań, który spowodowany był rozradzaniem się rodzin szlacheckich. Nadane dobra dzielono między synów, ale stanowiły też posag córek, często zamieniany na kwoty pieniężne. Dziedziczono również po bezpotomnie zmarłych braciach, stryjach i dalszych krewnych. To zaś powodowało, że w rękę jednego szlachcica znajdowały się działki położone w kilku wsiach, niekiedy rozrzucone po całym Mazowszu. Przy takiej strukturze własności trudno było gospodarować, dlatego dokonywano sprzedaży lub wymiany dalej położonych dóbr. Konsekwencją podziału dóbr było także powstawanie nowych wsi, często noszących tę samą nazwę. Dla odróżnienia przydawano im drugie człony i w ten sposób tworzone nazwy zestawione.

Tak właśnie stało się ze wsią Krypy, która pierwotnie obejmowała obszar położony wzdłuż prawego brzegu Czerwonki – od jej dopływu Grudówki po Karczewiec. Już najstarsze wiadomości na jej temat mówią, że na początku XV w. jej obszar podzielony był między kilku członków rodziny, do której należeli: Jakusz, jego ojciec, stryj Marek, zapewne ich kuzyni Maciej, Rozbój i Smysław (bracia?) oraz Szczepan z synami Piotrem i Przybkiem. Wkrótce jednak część wsi znalazła się w rękach Jana i Pawła z Polikowa, a potem już tylko Jana.

Do dalszego podziału Kryp na dwie odrębne wsi doszło w pierwszej połowie XV w. Położona nad Czerwonką część wschodnia utrzymała swą nazwę, natomiast zachodnia, leżąca nad Grudówką, przyjęła nazwę Wyczółki. Następnie pod koniec XV w. z części wschodniej wydzielona została kolejna wieś (dział) o nazwie Krypy-Mścichy lub tylko Mścichy. Ten nowy człon nazwy utworzono od nazwy osobowej *Mścisław* (czyli *Mścich*), którą nosił *Mczislaus de Cripi* herbu Pobóg, odnotowany w zapisach z 1464⁶⁹ oraz 1480 r. (w tym drugim figuruje rok 1476) jako *Mscislaus de Cripi*⁷⁰. Pozostałą część Kryp w XVII w. nazywano Krypami Starymi⁷¹.

Nie ma pewności, czy osobę Jakusza Kusza, posiadającego w 1417 r. wspomniany wyżej młyn na Czerwoncu lub w Czerwoncu, można połączyć ze wzmiankowanym w 1416 r. Jakuszem, współwłaścicielem wsi Krypy. W roku tym sprzedał on Janowi i Pawłowi z Polikowa swoją część Kryp za 7 kóp groszy pospolitych⁷². Następnie w 1424 r. dokonał kolejnej transakcji, sprzedając Maciejowi z Kryp (zapewne kuzynowi) cały swój spadek w Krypach należny mu po śmierci ojca i stryja Marka za 10 kóp groszy pospolitych wraz z prawem niemieckim, co oznacza, że wieś była już lokowana na prawie chełmińskim⁷³.

Treść dwóch kolejnych wzmianek jest niezupełnie jasna. Oto bowiem w 1432 r. odnotowano, że inny szlachcic, Szczepan z Kryp, razem z synami Piotrem i Przybkiem (Przybysławem), sprzedał swój brzeg rzeki Czerwonki wraz z łąką położoną wśród pól tej wsi, poniżej grobli⁷⁴. Nabywcą był wspomniany wyżej Paweł z Po-

Polskiego i innych krajów słowiańskich, t. 10, oprac. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1889, s. 115. Istniały tu tylko 2 domy zamieszkałe przez 21 osób.

⁶⁸ *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 IX 1921 r.*, t. 1: *M.st. Warszawa, województwo warszawskie*, Warszawa 1924.

⁶⁹ Z. Wdowiszewski, *Zapiski liwskie z XV wieku*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 11 (1), 1932, s. 1, zapiska 1.

⁷⁰ *Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego* [dalej: KL], wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863, nr 236, s. 273.

⁷¹ AGAD, ASK I 66, s. 880.

⁷² MK 3, k. 49.

⁷³ MK 3, k. 26v.

⁷⁴ MK 3, k. 325v–326; PPr VI, nr 401.

likowa⁷⁵, a koszt transakcji wyniósł 6 kóp groszy pospolitych. Ponadto Paweł uzyskał prawo do budowy stawu rybnego dla młyna albo bez młyna dla swego pożytku oraz do spiętrzania i wylewania wody na przyległe łąki i pola. Treść wzmianki może wskazywać, że skoro w Krypach była grobla, to istniał tam też młyn, ale w chwili dokonywania transakcji mógł być zniszczony. Wydaje się jednak, że skoro Paweł mógł założyć staw na potrzeby młyna lub bez niego, to znaczy, że poczyniono tu tylko jakieś wstępne inwestycje (usypano groblę). W tym samym roku inni współwłaściciele wsi: Rozbój, Smysław i Maciej sprzedali wspomnianemu Janowi z Kryp (piszącemu się także z Polikowa) swoje części dziedziczne za 50 kóp groszy⁷⁶.

Pięć lat później, w 1437 r. Paweł z Polikowa (Wielkiego) zamienił z Janem z Kryp kupiony uprzednio przez siebie i przeznaczony pod budowę młyna ze stawem brzeg Czerwonki wraz z łąką i polem poniżej młyna oraz drogą prowadzącą z pola do gościńca idącego z Czerwonki do Liwu, na dział tegoż Jana w Polikowie oraz łąkę przy granicy swojego działu⁷⁷. Z przekazu wynika, że w Krypach istniał już wówczas młyn, a jego właścicielem był Jan z Polikowa, piszący się już wówczas z Kryp. Jego istnienie potwierdza kolejny przekaz, w którym czytamy, że w 1451 r. Jakub zwany Szarzydanem, dziedzic z Kryp, sprzedał Stanisławowi zwanemu Gogłozą sołectwo w Krypach wraz z dwoma jazami na strudze, którą należy identyfikować jako Czerwonkę – jednym położonym powyżej stawu, a drugim poniżej młyna⁷⁸.

Kolejny zapis o młynie w Krypach pochodzi z 1452 r. Wówczas to dziedzice ze Strupiechowa Szczepan i Szymon

wymienili z Janem z Kryp swoją część lewego brzegu Czerwonki, do którego przytykała ich wieś, na inny odcinek brzegu po tej samej stronie rzeki, z dopłatą 80 gr w półgroszach. Powodem transakcji była konieczność przystawienia grobli do istniejącego młyna, albowiem woda spiętrzona w górnym stawie wylewała się na sąsiednie pola. Jan miał również posiadać młyn i uzyskiwał wolną drogę dojazdową z młyna do grobli oraz dalej – do drogi publicznej. Szymon mógł natomiast swobodnie pobierać wodę, pracować oraz poić bydło i konie z przeciwnej strony swego siedliska, które w tej sytuacji musiało przylegać do rzeki lub stawu⁷⁹.

Młyn w Krypach przedstawiony został na kilku mapach. U Heldensfelda po zachodniej stronie mostu na Czerwoncu, którym idzie droga łącząca tę wieś ze Strupiechowem, widoczny jest duży górny staw, dochodzący aż do ujścia Grudówki. Droga ta musiała być poprowadzona groblą spiętrzającą wodę w stawie. Na mapie Kwatermistrzostwa młyn oznaczony jest po wschodniej stronie mostu (ryc. 2). Istniał on jeszcze w okresie międzywojennym: wraz z dwoma stawami – większym górnym i mniejszym dolnym – przedstawiony został na mapie WIG⁸⁰.

Następny młyn na Czerwoncu powstał przed 1446 r. w Orzechowie. W mówiącym o nim przekazie nie wymieniono nazwy rzeczki, jednak położenie wsi jednoznacznie wskazuje na ten ciek. Książę Bolesław IV sprzedał tego roku Zdzieślawowi i Janowi z Kurzątkowa (powiat sądecki) przynależną mu po bezpotomnej śmierci Szczepana z Kurzątkowa część Orzechowa wraz z młynem za 33 kopy groszy w półgroszach i dał im na tę część wsi prawo niemieckie z czynszem 10 gr praskich z 1 włóki osiadłej i prawem wybierania miodu. Zdzieślaw posiadał dwie

⁷⁵ Polikowo – pierwotnie rozległa okolica szlachecka, ok. 7 km na południowy południowy wschód od Kryp.

⁷⁶ PPr VI, nr 375; MK 334, k. 69.

⁷⁷ MK 3, k. 210v.

⁷⁸ Muzeum Diecezjalne w Siedlcach, pergamin nr 9; *Liw. Dawne pamiątki stołecznego miasta ziemi liwskiej, siedziby książąt mazowieckich*, wyd. K.R. Leszczyński, [b.m.w.] 1913, nlb; Sum. priv., s. 1.

⁷⁹ MK 4, k. 8v–9.

⁸⁰ Kwatermistrzostwo, kol. V, sek. IV; WIG, pas 39, stup 34.

trzecie nabytej części, a Jan jedną trzecią (ryc. 6)⁸¹. W 1578 r. młyn miał jedno koło, ale prawdopodobnie był to kolejny młyn wzniesiony w tej wsi, a wszyscy właściciele sześciu działów w Orzechowie płacili podatek od jego połowy⁸².

Następny młyn na Czerwonce stał w Wąsoszy, gdzie poświadczono go w roku 1567. Był to młyn doroczny, o jednym kole⁸³. I w tym przypadku nie podano nazwy rzeczki, ale położenie wsi jednoznacznie wskazuje na Czerwonkę. Po raz kolejny wspomniany jest w 1578 r., gdy wszyscy właściciele działów w tej wsi płacili od jego połowy⁸⁴. Zachowane przekazy pisane nie wspominają jedynie o istnieniu młyna w Karczewcu.

Młyn w dobrach kościelnych

W pierwszej połowie XV stulecia położona nad Grudówką zachodnia część dóbr Kropy była własnością wspomnianego już Jakusza, co wynika z zapisu transakcji dokonanej w 1445 r. Wówczas to sędzia nurski Maciej z Czyżewa w powiecie nurskim sprzedał Jakubowi z Brodów (w powiecie sąchockim?) swą część w Krypach wraz z młynem za 100 kóp groszy w półgroszach. Kupił ją wcześniej od Jakusza wraz z lewym brzegiem rzeczki Grudówki, nabytym wcześniej od Gniewka i Trojana ze wsi Wąsosz, leżącej na przeciwległym brzegu tej rzeczki, opodal jej ujścia do Czerwonki⁸⁵. Jakkolwiek treść wzmianki nie jest jednoznaczna, wydaje się, że zakupu brzegu Grudówki dokonał Jakusz i było to związane z przygotowaniami do wybudowania młyna w tej części Kryp – późniejszych (Krypach-)Wyczółkach.

Wkrótce potem ta część wsi, a wraz z nią młyn, ponownie zmieniła właścicieli. Z własności szlacheckiej stała się księżącą, a następnie kościelną, należąca do

plebana liwskiego. Pierwsza zmiana nastąpiła między 1445 a 1453 r. W tym bowiem czasie książę Bolesław IV w zamian za wójtostwo w Starym Liwie otrzymał od nieznanego właściciela zachodnią część wsi Kropy, czyli Wyczółki⁸⁶. W 1453 r. w zamian za dziedzictwo Grabowiec przekazał ją kanonikowi warszawskiemu i plebanowi liwskiemu Stanisławowi Żelawskiemu, a jednocześnie przeniósł na prawo chełmińskie⁸⁷. W Krypach znajdował się młyn położony na Grudówce, będący własnością Stanisława Nyczki (z rodziny Ryszków?)⁸⁸. Nie można wykluczyć, że zaczątkiem nowej wsi był właśnie ów młyn, wzniesiony jeszcze przez Jakusza.

Kolejnej transakcji dokonał pleban Stanisław Żelawski, który przed 1468 r. potwierdził wcześniejszą sprzedaż młyna w Wyczółkach, o czym czytamy w dokumencie z 1470 r.⁸⁹ Nabywcą był Mikołaj (Ryszek), nieżyjący już w 1509 r. Następnie w 1515 r. kolejny pleban liwski i jednocześnie kantor wrocławski Mikołaj Żukowski zadośćuczynił Andrzejowi Niczkowi z Czerwonki i Stanisławowi z Latowicza w ziemi czerskiej, synom zmarłego Mikołaja, młynarza w Wyczółkach, za ich młyn w tej wsi, położony na rzeczce Grudówce⁹⁰. Oznacza to, że odkupił od nich ów młyn. Jednocześnie obaj bracia poręczyli Mikołajowi Żukowskiemu spokój ze strony swej siostry Doroty,

⁸⁶ Muzeum Diecezjalne w Siedlcach, pergamin nr 9; Archiwum Diecezjalne w Drohiczyźnie, Akta Parafii Liw, sygn. III/Q/1, Summarium privilegiorum, documentorum curium praepositorum parochialis Livensi servientium, Visitatio ecclesiae parochialis in civitate Liw, s. 3; Knap. mps, s. 341–343. Okoliczności tej transakcji nie są jasne, ponieważ w 1445 r. wójtem w Starym Liwie był Wojciech (w 1427 r. nazywany przydomkiem Chochla). *Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1: *Księga № 525 z lat 1427–1453*, wyd. E. Ehrenkreutz, Warszawa 1916 (Pomniki Prawa, 3), nr 894. W 1452 r. tenże Wojciech sprzedał Janowi Liskowi z Ciska (pow. warszawski) połowę wójtostwa w Liwie, czyli trzy włóki wraz z domem i folwarkiem oraz łążnię wraz z innymi dochodami za 42 kopy groszy w półgroszach. MK 4, k. 4. Wkrótce potem w Starym Liwie wybuchł pożar, w związku z czym w 1553 r. książę Bolesław IV odnowił i potwierdził przywilej tego miasta. MK 4, k. 14; KL, dodatek nr 12.

⁸⁷ Vis. Liv., s. 3; Knap. mps, s. 341–343. Nazwa *Wyczółki* znana jest także z 1476 r. KL, nr 236, s. 273.

⁸⁸ Por. przyp. 8.

⁸⁹ Sum. priv., s. 1.

⁹⁰ MK 41, k. 48v; MK 339, k. 129.

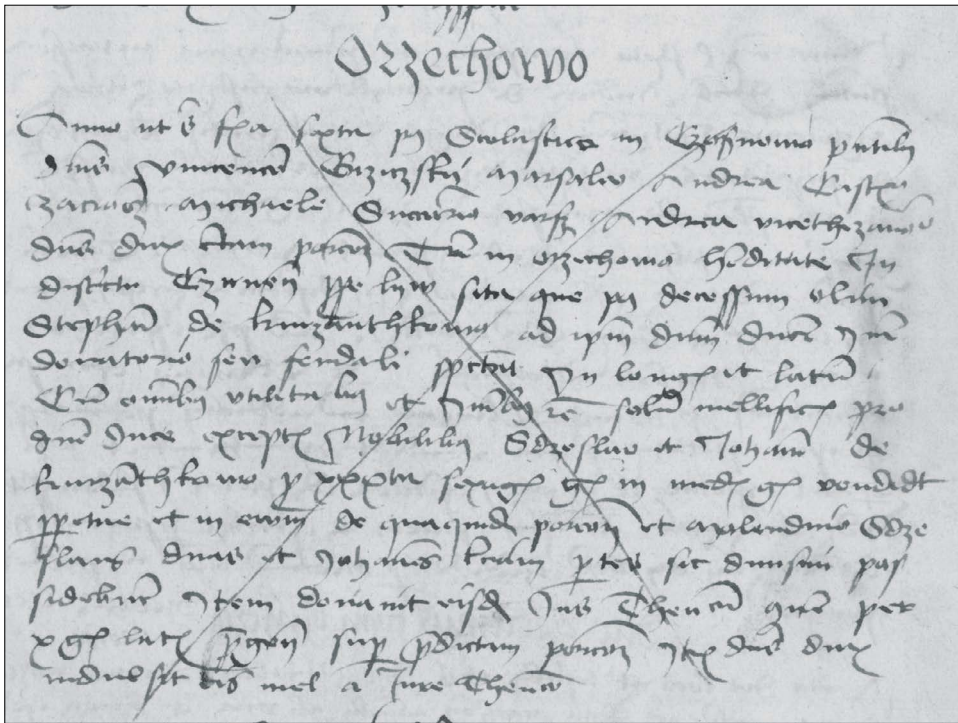
⁸¹ MK 3, k. 330.

⁸² AGAD, ASK I 51, k. 3.

⁸³ AGAD, ASK I 38, k. 597.

⁸⁴ AGAD, ASK I 51, k. 3.

⁸⁵ MK 3, k. 325v–326.

Ryc. 6. Akt księcia Bolesława IV dotyczący sprzedaży części Orzechowa z młynem z 1446 r.

Źródło: MK 3, k. 330 (http://www.agad.gov.pl/inwentarze/Metr_Korx.xml, dostęp: 25 października 2017)

która również miała prawo do schedy po ojcu i którą już spłacili lub zamierzali spłacić. Ze swej strony Mikołaj Żukowski uczynił również zadość córce zmarłego Stanisława Niczka Agnieszce, żonie Aleksego z Chojeczna-Kutoni, za należną jej po ojcu część wójtostwa w Wyczółkach. Z wpisu do Metryki Koronnej wynika jednak, że pleban liwski posiadał wówczas tylko część tego wójtostwa⁹¹, co oznacza, że wykupywał również wójtostwo w tej wsi, a ojciec Agnieszki był tam jednocześnie młynarzem i wójtem.

Kolejne wiadomości o młynie w Wyczółkach pochodzą z 1563 i 1567 r. Był to wówczas młyn doroczny o dwóch kołach⁹²,

czyli pozostający w rocznej dzierżawie. Dziesięć lat później, w 1578 r. pracowało w nim już tylko jedno koło⁹³. W 1603 r. w tutejszym folwarku plebańskim młynarz uprawiał jedno narożne pole⁹⁴.

Młyn w Wyczółkach wraz ze stawem górnym oznaczony jest na rosyjskiej wersji mapy Perthéesa⁹⁵. Odmienny obraz przedstawia Heldenfeld, u którego po obu stronach drogi do Wąsoszy prowadzącej groblą na Grudówce widoczne są stawy – większy staw górny i mniejszy dolny⁹⁶. Istnienie w tym miejscu dwóch sąsiadujących ze sobą młynów poświadczają mapa Kwatermistrzostwa (ryc. 2), choć mogły to również być tylko dwa

⁹¹ MK 41, k. 49; MK 339, k. 129–129v.

⁹² *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: Mazowsze, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1892 (Źródła Dziejowe, 16) [egzemplarz skolonizowany z rękopisem, przechowywany w Zakładzie Atlasu Historycznego w Instytucie Historii PAN w Warszawie], s. 418; AGAD, ASK I 38, k. 372, 594v.

⁹³ AGAD, ASK I 51, k. 4v.

⁹⁴ *Visitatio generalis omnium ecclesiarum maxime vero parochialium per decanatus rurales in toto archidiaconatu Varsoviensi* [z 1603 r.], Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu, sygn. AV 1, mikrofilm nr 68 w Bibliotece IH PAN w Warszawie, k. 41.

⁹⁵ K. Perthéés, *Podrobnaja karta*.

⁹⁶ A.M. von Heldenfeld, *Galicja Zachodnia*.

koła wodne. Jak wynika z mapy WIG, młyn działał jeszcze w dwudziestolecu międzywojennym⁹⁷.

Nie można wykluczyć, że nazwa tej wsi ma związek z wybudowaniem młyna. Powiązana jest bowiem ze słowem *wyczółek*, oznaczającym 'część budowli wysuniętą na zewnątrz'⁹⁸, co mogło się odnosić do wysuniętej części młyna, w której umieszczone było koło wodne. Jeżeli tak, to nazwa *Wyczółek* początkowo dotyczyła młyna, po jakimś czasie zaczęła oznaczać rodzinę młynarza i mieszkańców powstającej wokół młyna osady (stąd jej liczba mnoga), aż wreszcie stała się jej nazwą – *Wyczółki*.

Podsumowanie

Z przedstawionego materiału źródłowego wynika, że pierwsze młyny nad Czerwonką powstawały w drugim dziesięcioleciu XV w., za panowania książąt mazowieckich, zwłaszcza księcia Janusza I. Początkowo budowano je w dobrach książęcych, a następnie w szlacheckich. Nawet młyn w (Krypach-)Wyczółkach, pozostający później w dobrach kościelnych, powstał wówczas, gdy wieś znajdowała się w rękach szlacheckich. W drugiej połowie XV oraz na początku XVI w. na Czerwonce istniało 8 młynów: 4 w dobrach książęcych, 3 w szlacheckich i 1 w kościelnych (na Grudówce). Tylko jeden młyn (w Wą-

soszy) pojawia się w przekazach pisanych z połowy XVI w., ale nie można wykluczyć, że i on został założony wcześniej. Wyjąwszy Karczewiec, w przypadku którego nie odnaleziono żadnego przekazu poświadczającego istnienie młyna, należy przyjąć, że tutejsze młyny obsługiwały przede wszystkim mieszkańców własnych wsi oraz pobliskich osad, które położone były z dala od cieków wodnych pozwalających na ich założenie. Wyjątek stanowiły podlegające staroście liwskiemu młyny książęce, obsługujące również mieszkańców Starego i Nowego Liwu.

Skromne zasoby źródłowe nie pozwalają stwierdzić, czy poszczególne młyny w dobrach szlacheckich działały bez przerw oraz jaki był okres trwałości młynic i urządzeń młyńskich. Nieco większą ilością informacji dysponujemy w odniesieniu do młynów w domenach książęcych, zwłaszcza tych, które posadowiono w pobliżu ujścia Czerwonki. Zawdzięczamy to zachowanym lustracjom dóbr książęcych i rejestrom poborowym oraz metrykom mazowieckiej i koronnej. Podobnie jest w przypadku należącego do plebana liwskiego młyna na Grudówce w (Krypach-)Wyczółkach, dla którego dysponujemy dodatkowo źródłami proveniencji kościelnej. ■

⁹⁷ Kwatermistrzostwo, kol. V, sek. IV; WIG, pas 39, słup 34.

⁹⁸ U. Bijak, *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa mazowieckiego*, Kraków 2001, s. 234.

Bibliografia

Źródła publikowane

- Kodeks dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, wyd. T. Lubomirski, Warszawa 1863.
- Księgi ławnicze miasta Starej Warszawy z XV wieku*, t. 1: *Księga № 525 z lat 1427–1453*, wyd. E. Ehrenkreutz, Warszawa 1916 (Pomniki Prawa, 3).
- Lustracja województwa mazowieckiego 1565*, cz. 2, wyd. I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Warszawa 1968.
- Lustracja województwa mazowieckiego XVII wieku*, wyd. A. Wawrzyńczykowa, cz. 1: *1617–1620*, Warszawa 1968.
- Lustracja województwa mazowieckiego XVII wieku*, wyd. A. Wawrzyńczykowa, cz. 2: *1660–1661*, Warszawa 1989.
- Metryka księstwa mazowieckiego z XV–XVI wieku*, t. 1: *Księga oznaczona nr 333 z lat 1414–1429*, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1918 (Pomniki Prawa, 5).
- Metryka księstwa mazowieckiego z XV–XVI wieku*, t. 2: *Księga oznaczona nr 334 z lat 1429–1433*, wyd. A. Włodarski, Warszawa 1930 (Pomniki Prawa, 6).
- Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 5: *Mazowsze*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1892 (Źródła Dziejowe, 16).
- Wdowiszewski Z., *Zapiski liwskie z XV wieku*, „Miesięcznik Heraldyczny”, 11 (1), 1932, s. 1–5.
- Bijak U., *Nazwy miejscowe południowej części dawnego województwa mazowieckiego*, Kraków 2001.
- Bilut E., *Gewässernamen im Flussgebiet des Westlichen Bug (Nazwy wodne dorzecza Bugu)*, Hrsg. W.P. Schmid, Stuttgart 1995 (Hydronymia Europaea, 10).
- Demińska M., *Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej (X–XIV wiek)*, Wrocław 1973.
- Hydronimia Wisły*, cz. 1: *Wykaz nazw w układzie hydrograficznym*, red. P. Zwoliński, Wrocław 1965.
- Klimek R. (rec.), R. Kubicki, *Młynarstwo...*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, 2, 2013, s. 403–406.
- Kołodziejczyk A. (rec.), R. Kubicki, *Młynarstwo...*, „Echa Przeszłości”, 14, 2013, s. 194–198.
- Kowalczyk-Heyman E. (rec.), P. Plisiecki, *Rudy...*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65 (1), 2017, s. 97–102.
- Kowalczyk-Heyman E., Związek T. (rec.), P. Plisiecki, *Młyny...*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 65 (3), 2017, s. 410–420.
- Kubicki R., *Młynarstwo w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach w XIII–XV wieku (do 1454 r.)*, Gdańsk 2012.
- Sieć młynów wodnych w dobrach klasztornych na Pomorzu Wschodnim w XIII–XVI w.*, „Hereditas Monasteriorum”, 2, 2013, s. 35–56.
- Młyny wodne w ziemiach święciej i nowskiej do końca XVI wieku*, „Studia Geohistorica”, 3, 2015, s. 74–88.
- Liw. Dawne pamiątki stołecznego miasta ziemi liwskiej siedziby książąt mazowieckich*, wyd. K.R. Leszczyński, [b.m.w.] 1913.
- Pacuski K., *Materiały do słownika historyczno-geograficznego ziemi liwskiej w średniowieczu i w XVI wieku. Hasła fizjograficzne*, „Atlas Źródeł i Materiałów do Dziejów Dawnej Polski”, 4 (http://atlas-fontium.pl/index.php?article=liw_pacuski), dostęp: 26 września 2017).
- Plisiecki P., *Młyny wodne w województwie lubelskim (do schyłku XVI wieku)*, Lublin 2015.
- Plisiecki P., *Rudy i rudnicy na obszarze średniowiecznej Lubelszczyzny (do schyłku XVI wieku)*, w: *Ziemia, człowiek, sztuka. Interdyscyplinarne studia nad Ziemią. Archeologia – historia – kultura – sztuka*, red. U. Mazurczak, Lublin 2015, s. 413–438.
- Senkowski J., *Skarbowość Mazowsza od końca XIV do 1526 roku*, Warszawa 1965.
- Skorowidz Królestwa Polskiego, czyli Spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego*, t. 2, wyd. I. Zinberg, Warszawa 1877.
- Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie pierwszego powszechnego spisu ludności z dn. 30 IX 1921 r.*, t. 1: *M.st. Warszawa, województwo warszawskie*, Warszawa 1924.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 10, oprac. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1889.
- Słownik historyczno-geograficzny ziemi liwskiej w średniowieczu*, oprac. M. Piber-Zbieranowska, A. Salina przy współpracy E. Kowalczyk-Heyman, red. T. Jurek, Warszawa 2017.
- Związek T., *Kształtowanie się sieci młynów wodnych na przykładzie powiatu konińskiego (ok. 1300–1559)*, „Studia Geohistorica”, 2, 2014, s. 118–142.
- Związek T. (rec.), R. Kubicki, *Młynarstwo...*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 62 (2), 2014, s. 292–302. ■

Medieval and Early Modern Times Mills of the Liw Area (Mills on the River Czerwonka)

Summary

Mazovia, including the Liwiec river area, is not sufficiently recognized in archeological and historical respect. Little is known about milling here, the most important rural industry, although the recognition of source resources to study it is increasing from year to year, which is connected with the publication of successive volumes of *The Historical-Geographical Dictionary of Polish Lands in the Middle Ages*. The present article is an example. Its basis includes mainly the mills grant acts, purchase and sale confirmations and other actions related to the building and work of mills as well as royal lands inspections and tax registers.

The article describes the history of mills built on the river Czerwonka, which is the left tributary of the river Liwiec, the left tributary of the river Bug. This watercourse is a small stream, 13 km in length. Nowadays it is called Struga (Stream) along almost all its length. This fact is probably the reason why erroneous information appeared in the literature of the subject concerning its confluence and names of its tributaries, which was corrected.

The following villages were situated on the river Czerwonka: Czerwonka, belonging to the ducal (later royal) domain, noblemen's villages – Kropy(-Mścichy), Orzechowo, Wąsosz and Karczewiec, and one village with a changing ownership status, namely (Kropy-)Wyczółki, which ultimately became a part of the Liwiec parish priest's property. Except Karczewiec, each of them had a water mill. The source basis to describe their history is differentiated and incomplete, which – as a consequence – does not allow for

full reconstruction of their history. The biggest number of sources refers to one of the ducal mills built at the estuary of the river Czerwonka, north of the duke's village of Grodzisko. Hence its name of Nadolny mill. The mill, together with two neighbouring ones, remained in the hands of the millers' family of Ryszkowie for a few generations. With time, a small settlement was established around them, named Ryszki, which existed till the end of the 19th century.

As it seems, the origins of the village Wyczółki, established on the grounds of the western part of the village Kropy and with changing ownership, is connected with the construction of the mill at the estuary of the river Grudówka, the right tributary of the river Czerwonka. There is considerable likelihood that the name of this village is based on the word *wyczółek*, meaning 'a part of the protruding building.' That could have been the name of a part of the mill where the water wheel was. Next, the name began to cover the mill and – as a consequence – its plural form started to refer to the inhabitants of the village established near it, and next the village itself.

It follows from the sources that all mills described come from the 15th century, from the ducal period, especially during the reign of Janusz I the Older. The article provides a short description of the principles of mill ownership as well as selected items of the mill law and the type of the mills (undershot) and the accompanying infrastructure. Besides, the millers' duties and the size of the milling yield were referred to and information on the fees directed to the royal treasury was included.

Not all mills survived till the second half of the 18th century, when the first maps documenting their presence appeared. That is why not in each case is it possible to determine their exact location. Only the mills in Kropy(-Mścichy) and in Wyczółki survived. ■

Słowa kluczowe: Mazowsze, ziemia liwska, młynarstwo, Czerwonka, późne średniowiecze

Keywords: Mazovia, Land of Liw, milling, the river Czerwonka, late Middle Ages

prof. dr hab. Elżbieta Kowalczyk-Heyman – profesor emerytowany Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego oraz członek Zespołu Słownika Historyczno-Geograficznego Mazowsza w Średniowieczu w Instytucie Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk.

Specjalizuje się głównie w średniowiecznych systemach obronnych, kształtowaniu granic, geografii osadnictwa i toponomastyce
(e-mail: ekowalczyk@uw.edu.pl)